

Kafka's laatste proces

Benjamin Balint

Kafka's laatste proces

De strijd om een literaire nalatenschap

UITGEVERIJ BAS LUBBERHUIZEN

Oorspronkelijke titel *Kafka's Last Trial. The Case of a Literary Legacy*

© 2018 Benjamin Balint

W.W. Norton & Company, New York

© 2019 Nederlandse vertaling Frank Lekens /

Uitgeverij Bas Lubberhuizen

Tekstredactie Marianne Tieleman

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Bart van den Tooren

Omslagtekening 'Franz Kafka in de golven', ets van Jiří Slíva, 2013

Foto pagina 36 Wikimedia Commons

Foto pagina 188 Israel Government Press Office

NUR 320

ISBN 9789059375284

www.lubberhuizen.nl

Voor Karina

Inhoud

1. Het laatste appel 9
 2. ‘Fanatieke verering’: de eerste man in de ban van Kafka 21
 3. Het eerste proces 37
 4. Flirten met het Beloofde Land 54
 5. Eerste en tweede vonnis 73
 6. Laatste zoon van de diaspora: Kafka’s joodse Nachleben 88
 7. De laatste samenkomst: Kafka in Israël 105
 8. Kafka’s laatste wens, Brods eerste verraad 124
 9. Kafka’s schepper 135
 10. De laatste trein: van Praag naar Palestina 144
 11. De laatste koorddanser: Kafka in Duitsland 156
 12. Laurel & Hardy 173
 13. Brods laatste liefde 189
 14. De laatste erfgename: Kafka in de verkoop 202
 15. Het laatste oordeel 209
- Epiloog 221
Dankwoord 229
Noten 231
Bibliografie 259
Register 283

I Het laatste appel

*Israëliisch hooggerechtshof,
Shaarei Mishpatstraat 1, Jeruzalem*

27 juni 2016

Het woord 'zijn' betekent beide: er-zijn en hem-toebehoren

Franz Kafka, Aphorismen aus dem Nachlass 46

Die ochtend in de zomer van 2016 zat Eva Hoffe (82) met gevouwen handen op een glimmende houten bank in een nis in de hoge hal van het Israëliische hooggerechtshof. Een vriendin die was meegekomen om morele steun te bieden bladerde in de krant *Maariv*. Eva las liever geen kranten meer. Ze was verbolgen over alle onware verhalen van journalisten die haar afschilderen als een excentriek kattenvrouwtje, een opportunist die een slaatje wilde slaan uit cultuurschatten die veel te belangrijk waren om in particulier bezit te blijven. Haar oog viel op de grote rode letters van een kop op de voorpagina. 'Nu wordt er zelfs een haarlok van David Bowie geveild,' zei ze licht verontwaardigd. 'Ja, alsof het een heilige relikwie is,' zei de vriendin.

Die ochtend zou er een eindoordeel worden geveld over het lot van een andere relikwie. Drie maanden eerder, op 30 maart 2016, had Eva te horen gekregen dat het hooggerechtshof het door haar aangetekende beroep 'gezien het grote publieke belang' in behandeling wilde nemen. De zitting waarop ze nu wachtte, stond vreemd genoeg niet vermeld op de openbare agenda voor die dag. Op een digitaal scherm bij

de ingang van het gerechtsgebouw stond haar zaak aangekondigd als ‘Anoniem vs. Anoniem’.

Eva was bijna een uur te vroeg. Misschien had ze het scherm bij de ingang niet gezien. In ieder geval kon ze haar anonimiteit die dag wel vergeten, hoezeer ze er ook naar snakte. Acht jaar juridisch getouwtrek zou zijn ontknoping krijgen. Van eerdere fases van deze rechtsgang vol ethische, juridische en politieke dilemma’s, eerst bij de familierechtbank (van september 2007 tot oktober 2012) en daarna bij de districtsrechtbank van Tel Aviv (van november 2012 tot juni 2015), was uitgebreid verslag gedaan in de Israëlische en internationale pers. Het was van meet af aan een strijd geweest tussen particulier eigendomsrecht en het algemeen belang van twee landen: behoorde de nalatenschap van de Duitstalige, van oorsprong Praagse schrijver Max Brod (1884-1968) aan Eva Hoffe toe? Of aan de Nationale Bibliotheek van Israël? Of kon alles beter worden ondergebracht in het Duitse Literatuurarchief in Marbach? Daarbij stond meer op het spel dan alleen de nalatenschap van Max Brod, in zijn tijd een grote naam in het Midden-Europese culturele leven. Brod was de vriend, redacteur én beheerder van de literaire nalatenschap van een andere Praagse schrijver, een auteur wiens naam synoniem is geworden met de moderne literatuur: Franz Kafka.

Brods nalatenschap omvatte derhalve niet alleen zijn eigen manuscripten, maar ook stapels dichtbeschreven vellen papier van Kafka, broos als herfstbladeren. Tweënnegentig jaar na Kafka’s dood beloofden die manuscripten eindelijk nieuw licht te werpen op de unheimische wereld van deze schepper van een onnavolgbaar en onmiddellijk herkenbaar soort surreëel realisme, auteur van onvergetelijke twintigste-eeuwse fabels vol desoriëntatie, absurditeit en bureaucratische tirannie – een van die zeldzame schrijvers wier naam tot bijvoeglijk naamwoord is gepromoveerd. Het onwaarschijnlijke verhaal van de manier waarop Kafka’s manuscripten in handen zijn gekomen van de familie Hoffe begint met een dan nog niet erkende maar geniale schrijver en zijn beste vriend, die geen gehoor gaf aan diens laatste wens, gevolgd door een nipte ontsnapping aan het net van de nazi’s dat zich rond Europa sluit, een romance tussen ballingen in Tel Aviv, en een strijd tussen

twee landen die obsessief proberen de trauma's uit het verleden te overwinnen – culminerend in deze zitting bij het hooggerechtshof. Bovenal deed deze rechtszaak een andere, uiterst beladen vraag rijzen: van wie is Kafka?

Eva, het middelpunt van deze controverse, werd op 30 april 1934 geboren in Praag, tien jaar nadat Kafka op de joodse begraafplaats van die stad was begraven. Op haar vijfde was ze met haar ouders Esther (toen nog Ilse) en Otto Hoffe en haar oudere zus Ruth de door de nazi's bezette stad ontvlucht. Ze heeft me ooit foto's laten zien van haar moeder Esther als jonge Praagse schone met haar hond, een Deense dog die Tasso heette – naar de Italiaanse dichter die vooral bekendstaat om zijn epische gedicht *La Gerusalemme liberata* uit 1581. 'Een van mijn katten heet ook Tasso,' zei Eva.

In Palestina zat Eva op school in Gan Shmuel, een kibboets bij de noordelijke stad Hadera, en daarna tot haar vijftiende op de landbouwkundige kostschool in Jeugdorp Ben Shemen in midden-Israël. Daar kwam ze onder de hoede van de kunstenares Naomi Smilansky (1916-2016), die haar lievelingsdocente werd. Toch was haar tijd op die kostschool getekend door eenzaamheid. 'Ik had vreselijke heimwee en lag bijna elke avond te huilen,' zei ze. Toen in 1948 de Israëlische Onafhankelijkheidsoorlog uitbrak en het Arabisch Legioen oprukte, werden de leerlingen in gepantserde bussen uit Ben Shemen geëvacueerd. Ze voltooide haar middelbareschoolopleiding vervolgens aan de elitaire en progressieve Tichon Hadash-school in Tel Aviv, waar ze opbloede onder de goede zorgen van de uit Duitsland afkomstige rector Toni Halle (1890-1964), die al vanaf zijn studententijd goed bevriend was met de later beroemde letterkundige en kabbalageleerde Gershom Scholem.

Na de oorlog diende Eva in een Nahal-eenheid van het Israëlische leger. (Deze eenheden ontplooiën een mix van activiteiten op het gebied van maatschappelijke dienstverlening, publieke organisaties, landbouw en militaire dienst.) Na haar dienstitijd studeerde ze musicologie in Zürich, maar nog voor ze die studie had afgerond keerde ze in 1966 naar Israël terug, deels om haar vader gerust te stellen, die vreesde voor een gewapende strijd tussen Israël en zijn Arabische buurlanden. 'Hij

was verschrikkelijk bang voor oorlog,' zei ze. 'Hij was bang dat ze ons zouden afslachten.'

In de zomer van 1967 brak de Zesdaagse Oorlog uit. Zes dagen lang dronk Eva in Tel Aviv elke dag espresso aan een van de kleine tafeltjes op het terras van Café Kassit in de Dizengoffstraat, waar Yosl Bergners schilderijen van marionetachtige muzikanten en harlekijns op de buitenmuur prijken. Deze verzamelplaats voor langharige artistieke types, sjofele intellectuelen en reclamejongens trok ook veel hoge militairen, zoals Moshe Dayan. Toen de latere premier Ariel Sharon nog majoor in het leger was, veegde hij een van zijn ondergeschikten daar de mantel over uit: 'Jij zit de hele tijd in Kassit met journalisten van *Haolam Hazeh* over onze operaties te kletsen.'¹ Volgens Uri Avnery, eigenaar van dat weekblad en zelf een vaste klant van Kassit, zat je daar schouder aan schouder met iedereen die wat voorstelde, 'en alleen die nabijheid is al inspirerend'. Eva kwam iedere dag thuis met wat ze daar over de oorlogsvorderingen had opgevangen. Haar vader hoorde haar berichten over de Israëliische triomfen vol ongeloof aan.

Na de Zesdaagse Oorlog begon Eva muziekles te geven aan schoolkinderen, ze was dol op hun improvisatievermogen. Maar het jaar daarop kreeg ze te maken met een dubbel verlies: binnen vijf maanden overleed zowel haar vader als de schrijver Max Brod, eveneens uit Praag afkomstig en een vaderfiguur voor haar. Ze merkte dat ze het moeilijk vond om nog plezier te scheppen in musiceren en het geven van muziekles.

De Israëliische dichter en liedschrijver Haim Hefer, ook een vaste klant van Café Kassit, hielp haar aan een baan bij de luchtvaartmaatschappij El Al. Daar heeft ze vervolgens dertig jaar als grondstewardess gewerkt. 'Luchtstewardess wilde ik niet worden,' zei ze, 'want ik wilde bij mijn moeder in de buurt blijven.' Wel putte ze een bijna kinderlijk genoegen uit het gebulder van de straalmotoren en het tafereel van de marshallers die met hun reflecterende veiligheidsvesten, grote oorbeschermers en lichtgevendende sticks de gelande vliegtuigen naar hun gate loodsten. In 1999 ging ze op haar vijfenzestigste met pensioen.

Al die jaren dat ze bij El Al werkte, had Eva nooit zin om naar Duitsland te vliegen. 'Ik kon geen vergeving opbrengen,' zei ze. En ze is in

al die jaren ook nooit getrouwd. ‘Als ik hoorde hoe laatdunkend Felix Weltsch over zijn vrouw Irma kon praten, wist ik dat ik nooit wilde trouwen.’ (Weltsch was een vriend van Kafka die samen met Max Brod van Praag naar Palestina was gevlucht.) Ze legde zich erbij neer dat ze geen kinderen zou krijgen en leefde liever in een soort symbiose met haar moeder Esther – en hun katten – in hun kleine flatje in de Spinozastraat in Tel Aviv.

Eva Hoffe verkeerde in Tel Aviv weliswaar in intellectuele kringen (ze rekende de dichter Natan Zach en de beeldhouwer en schilder Menashe Kadishman tot haar vrienden), maar ze pretendeerde niet zelf een intellectueel te zijn. Ze biechtte mij op dat ze veel van Brods boeken nooit had gelezen. Kinderen had ze niet, maar ze leunde op een kring trouwe vrienden die dol op haar waren. Drie van hen zaten hier in een hoekje van de hal van het hooggerechtshof te wachten op de rechtszitting. ‘Wat er ook gebeurt,’ zei de vriendin met de krant, ‘houd je mond. Geen uitbarstingen.’ Eva knikte en uitte haar frustratie via de woorden van een ander. ‘Als Max Brod nog zou leven, was hij naar de rechtbank gestapt,’ zei ze, en ze zette zijn stem op, ‘en dan had hij gezegd: *jetzt Schluss damit.*’

Een Israëliëse romanschrijfster vertrouwde me ooit toe dat zij Eva Hoffe als ‘de weduwe van Kafka’s geestverschijning’ beschouwde. Bang als ze was om haar erfenis te verliezen had ze, geconfronteerd met de ondoorgroendelijkheid van het gerecht, inmiddels ook iets van de radeloosheid van die ‘geestverschijning’. In *Der Prozess*, Kafka’s onvoltooide en door Max Brod geredigeerde en postuum uitgegeven roman, krijgt Josef K. van zijn oom te horen: ‘Als ik jou aankijk, zou ik haast geloof hechten aan de zegswijze: “Wie een dergelijk proces heeft, die heeft het al verloren.”’ Hier in de rechtbank was aan Eva te merken dat ze onder een vergelijkbare wanhoop gebukt ging. ‘Als dit een touwtrekwedstrijd was, maakte ik geen schijn van kans,’ zei ze. ‘Mijn tegenstanders zijn immens sterk, immens.’ Ze doelde op de staat Israël, die van mening was dat de door haar moeder van Kafka’s boe-

zenvriend geërfde manuscripten niet Eva toebehoorden, maar de Nationale Bibliotheek in Jeruzalem.

Het rumoer van de voorgaande rechtszitting begon te bedaren. Tijd voor Eva, wit weggetrokken maar alert, om de rechtszaal te betreden. ‘Wat mij betreft,’ zei ze toen ze de zware deuren openduwde, ‘zijn de woorden rechtvaardigheid en gerechtigheid uit het woordenboek geschrapt.’

In *Der Prozess* zijn gerechtsgebouwen slecht verlicht. De rechtszaal in Jeruzalem oogt als een hoge kapel, met lege witte wanden waarop het daglicht valt. Hier geen glamour of klatergoud. Het hoekige, door de Londense filantroop Dorothy de Rothschild gefinancierde gebouw is opgetrokken uit Israëliëse kalksteen en bekroond met een koperen piramide, geënt op het graf van de profeet Zacharia, dat in het Kidrondal ten oosten van Jeruzalem, aan de voet van de Olijfberg, uit de rotsen is gehouwen.

Negen advocaten in zwarte toga's zaten om een halfronde tafel. Zij moesten de stem vertolken van de drie niet per se gelijkwaardige partijen in dit geschil: de Nationale Bibliotheek van Israël (die als het ware een thuiswedstrijd speelde, aangezien de rechtszaak op Israëliëse bodem plaatsvond), het Duitse Literatuurarchief in Marbach (dat over veel ruimere financiële middelen beschikte dan de andere twee partijen) en Eva Hoffe (die vooralsnog in bezit was van de buit waarop de anderen aasden). Alle partijen voerden de strijd met juridische middelen en alle partijen (inclusief de raadsheren van het hof) bedienden zich daarbij van twee retorische registers: juridisch en symbolisch. De rechtszaak moest licht werpen op kwesties van blijvend belang voor Israël, Duitsland en de nog immer beladen band tussen beide landen. Het Literatuurarchief van Marbach en de Nationale Bibliotheek stonden beide in de rechtszaal met een besef van hun nationale verleden (hoe verschillend in beide gevallen ook). Voor beide was Kafka een trofee waarmee ze dat verleden wilden eren, alsof de schrijver louter een instrument was om het nationale prestige te dienen.

De advocaten zaten met hun rug naar het publiek, tegenover de drie op een podium gezeten raadsheren van het hof: Yoram Danziger (een voormalig advocaat), Elyakim Rubinstein (voormalig procureur-ge-

neraal) en Zvi Zylbertal (voormalig rechter bij de districtsrechtbank van Jeruzalem). Deze mannen moesten bepalen hoe de aanspraken van de verschillende partijen op de betwiste nalatenschap zich tot elkaar verhielden.

Eva zat in haar eentje op de eerste rij. Maanden tevoren had ik haar toevallig zien lopen in de Ibn Gvirolstraat in Tel Aviv, niet ver van waar ze woonde. Toen had ze een dolende, eenzame, verloren indruk gemaakt. Nu straalde haar gezicht vol ouderdomsvlekken een en al aandacht en helderheid uit. Ze zat vlak achter haar advocaat, Eli Zohar, een bekend strafpleiter. Hij was raadsman geweest van directeuren, hoge militairen en grote spelers in Israël's militair-industrieel complex en de Shin Bet (de binnenlandse veiligheidsdienst). Ook had hij – met iets minder succes – oud-premier Ehud Olmert bijgestaan, die na twee veroordelingen (wegens vriendjespolitiek in 2012 en wegens omkoping in 2014) sinds februari 2016 een celstraf van negentien maanden uitzat. Eva was de afgelopen acht jaar al verschillende malen van advocaat gewisseld: voordat ze Zohars hulp inschakelde, had ze zich achtereenvolgens laten bijstaan door Yeshayahu Etgar, Oded Cohen en Uri Zfat. Ze had mij verteld dat ze Zohar een pandrecht op haar appartement had gegeven, zodat hij in ieder geval zijn geld zou krijgen als ze voor het einde van de rechtsgang overleed.

Zohar, zijn dunne haar in een scheiding gekamd, zijn zwarte toga kaarsrecht afhankelijk tot de glanzende vloer, schraapte zijn keel en begon gereserveerd maar wellevend te spreken – recht op de man af, zonder omhaal van woorden. Met zijn krachtige bariton stelde hij om te beginnen dat het hof hier geen uitspraak over hoefde te doen. Het vonnis was in feite veertig jaar geleden al geveld. Toen Kafka in 1924 een maand voor zijn eenenveertigste verjaardag aan tbc overleed, deinsde zijn goede vriend en voorvechter Max Brod – zelf een productief en bejubeld auteur – terug voor diens laatste opdracht om alle resterende manuscripten, brieven en dagboeken van Kafka ongelezen te verbranden. Brod bewaarde juist alles en wijdde de rest van zijn leven aan het canoniseren van Kafka, als schepper van het meest profetische en verontrustende oeuvre van de twintigste eeuw. Toen Brod in 1968 in Tel Aviv overleed, liet hij die manuscripten na aan

zijn secretaresse en vertrouweling Esther Hoffe, de moeder van Eva.

In 1973, vervolgde Zohar, vijf jaar na de dood van Brod, was Esther Hoffe door de staat Israël voor de rechter gedaagd om haar het recht op de van Brod geërfde manuscripten te betwisten. De zaak was behandeld door rechter Yitzhak Shilo van de districtsrechtbank in Tel Aviv, die in januari 1974 had geoordeeld dat Brods testament ‘mevrouw Hoffe het recht schenkt om zolang ze leeft naar goeddunken over zijn nalatenschap te beschikken’.

Met een beroep op die uitspraak bepleitte Zohar dat, met alle respect, de onderhavige rechtszaak volstrekt overbodig was: het was totaal onnodig om opnieuw te procederen over een recht dat Esther reeds was toegekend.

Aan dat argument had rechter Rubinstein geen boodschap. Op een schoolmeesterstoon en met een air van almacht kapte hij Zohars betoog af. ‘Wat u de koe alstublieft bij de horens. We kunnen hier niet uitgebreid stilstaan bij het vonnis van rechter Shilo, dat we al gelezen hebben. Gaat u verder.’

Onverstoorbaar gooide Zohar het over een andere boeg: waarom zou de nalatenschap van Kafka en Brod moeten worden overgedragen aan de Nationale Bibliotheek van Israël, vroeg hij: een instelling die duidelijk niet beschikt over deskundigen met de benodigde expertise op het gebied van de Duitse letterkunde?

De vraag is niet zozeer of de bibliotheek beschikt over de juiste deskundigen, kwam rechter Zylbental vanaf de rechterkant van het podium tussenbeide, maar over de faciliteiten om het materiaal te archiveren en te ontsluiten voor wetenschappers die het willen raadplegen.

Vervolgens stond Yossi Ashkenazi op, de door de rechtbank aangevoerde mede-executeur van de nalatenschap van Max Brod. Jonger en minder gepolijst dan Zohar, maar ook minder omslachtig in zijn manier van spreken. Brod had Esther Hoffe het recht gegeven om te bepalen aan wie ze de manuscripten zou geven, voerde hij aan, maar niet het recht om die keuze aan haar erfgenamen te laten. Brod ‘wilde niet dat haar dochters daarover zouden beslissen’.

Eva sloeg haar blauwe ogen neer en schudde haar hoofd, haar lange haar bewoog een beetje mee. Maar verder onderdrukte ze haar wrevel.

Daarop verrees in de rechterhoek het glanzende hoofd, zo kaal als een biljartbal, van Meir Heller. Al acht jaar behartigde hij in deze zaak de belangen van de Nationale Bibliotheek en hij ging er met gestrekt been in. Hij verweet Esther Hoffe dat ze wetenschappers geen toegang bood tot de manuscripten die ze al decennia achter slot en grendel hield en vroeg het hof een eind te maken aan die onhoudbare situatie. De duizenden persoonlijke archieven van joodse schrijvers in de Nationale Bibliotheek werden jaarlijks door honderden onderzoekers geraadpleegd, zei hij, en hij hoopte dat de door Brod geredde manuscripten van Kafka daar snel hun gerechte plaats zouden innemen. De ondertoon van zijn betoog was onmiskenbaar: Kafka, schrijver van joodse literatuur in een niet-joodse taal, hoort thuis in de joodse staat.

‘Dat streven om Kafka als joodse schrijver af te schilderen is bespottelijk,’ vertelde Eva me een keer. ‘Hij had niets met zijn joods-zijn. Wat hij schreef kwam uit zijn hart, zijn binnenste. Hij voerde geen dialoog met God.’ Maar zelfs al beschouw je hem als joodse schrijver, zo zei ze, dan nog kun je op grond daarvan niet bepalen waar zijn literaire nalatenschap ‘eigenlijk’ thuishoort. ‘De archieven van Natan Alterman bevinden zich in Londen, die van Yehuda Amichai in New Haven,’ zei ze, verwijzend naar twee van de populairste Israëliische dichters. ‘Welke wet zegt dat het archief van een joodse schrijver per se in Israël moet blijven?’*

Amichai had natuurlijk de luxe dat hij nog bij leven kon beslissen waar zijn geschriften naartoe moesten. Brod kan ons niet meer vertellen wat hij zou willen. Daarin verschilt de postume omgang met literaire

* Na de dood van Yehuda Amichai in 2000 stak er een storm van protest op toen zijn archieven al in 1998 met goedkeuring van de Israëliische staatsarchivaris Evyatar Friesel bleken te zijn aangekocht door de Beinecke Rare Book and Manuscript Library van Yale. ‘Wie geeft er nu zo’n culturele schat zomaar uit handen?’ zei de dichter Natan Yonatan. En Rafi Weiser, destijds hoofd van de manuscriptenafdeling van de Nationale Bibliotheek, legde uit: ‘We hadden de deal waarschijnlijk kunnen torpederen door Amichai’s plannen te lekken naar de media. Dan was het onder publieke druk vast en zeker afgeblazen. Maar we hebben besloten zijn wens te respecteren en de zaak stil te houden.’

nalatenschappen (*Nachlässe*) van schenkingen door levende auteurs (*Vorlässe*). Maar er zijn meer mensen geweest die er zo over dachten als Hoffe. Zo zei de romanschrijver Kingsley Amis (1922-1995) ooit dat hij het maar onzin vond dat manuscripten van Britse auteurs in Groot-Brittannië moesten blijven. Hij had er ook geen enkel bezwaar tegen dat zijn eigen handschriften Engeland verlieten, schreef hij:

Ik verkoop al mijn manuscripten aan de hoogste bidder, als het een fatsoenlijke koper is, en uit welk land die komt zal mij een zorg zijn. Dat de Tate Gallery bijvoorbeeld over een grote verzameling Monets beschikt, lijkt mij niet minder vreemd dan dat Buffalo University bijvoorbeeld zou beschikken over een verzameling manuscripten van Robert Graves.

In 1969 verkocht Amis anderhalve doos met manuscripten aan het Harry Ransom Humanities Center in Texas.* Vijftien jaar later verkocht hij de rest van zijn manuscripten en de rechten op alles wat hij nog zou produceren aan de Huntington Library in het Californische San Marino (die toevallig ook kan bogen op een van 's werelds beste collecties vroege uitgaven van een andere Engelse auteur: William Shakespeare).

Vier dagen voor de zitting van het hooggerechtshof in Jeruzalem had het Duitse parlement toevallig net laten zien hoe Europese landen de uitvoer van cultuurgoed proberen te voorkomen. Op 23 juni 2016 had de Bondsdag een omstreden Wet op de bescherming van cultureel erfgoed aangenomen, die erop gericht was werk dat wordt aangemerkt als 'nationale cultuurschat' (omschreven als 'nationaal cultuurgoed van uitzonderlijke betekenis voor de natie' waarvan het verdwijnen 'een groot verlies' zou betekenen) voor Duitsland te behouden. 'Duitsland heeft als cultuurland de plicht zijn cultuurgoed te verzamelen en te behouden,' zei minister van Cultuur Monika Grütters daarover. Critiek

* In 2014 verwierf het Ransom Center van de University of Texas in Austin – dat manuscripten bezit van Doris Lessing en Graham Greene – voor twee miljoen dollar de archieven van Booker Prize-winnaar Ian McEwan.

dat de wet gebruikt zou worden om Duitse kunst in particulier bezit te ‘nationaliseren’ wees ze van de hand: ‘Bescherming is in mijn ogen geen onteigening.’

Terwijl de advocaten in de Israëlische rechtszaal debatteerden over waar bescherming ophoudt en onteigening begint, werd duidelijk dat de Israëlische aanspraak op Kafka niet alleen steunde op een opvatting over wat Kafka is – namelijk een bij uitstek joodse schrijver – maar ook over wat hij volgens Israël *niet* is: een Duitse nationale cultuurschat.

Meir Heller ging weer zitten en Sa’ar Plinner nam het woord. In strak afgemeten zinnen zette hij het standpunt uiteen van zijn cliënt, het Duitse Literatuurarchief in Marbach. Directeur Ulrich Raulff wilde zijn topcollectie literaire nalatenschappen graag uitbreiden met de manuscripten van Kafka en Brod. Maar Plinner vertelde me later dat Raulff hem beperkingen had opgelegd over wat hij wel en niet mocht zeggen ter verdediging van Hoffe’s recht om de manuscripten aan de Duitsers te verkopen. Het Duitse Literatuurarchief heeft van meet af aan laten doorschemeren dat Kafka in Duitsland met een meer universele blik zou worden gelezen (vanuit een objectief ‘perspectief zonder standpunt’, alsof zoiets kan bestaan), terwijl Kafka’s werk in Israël, waar sommigen hem vooral als joodse auteur wensen te zien, op een meer provinciale en idiosyncratische wijze zou worden gelezen.

Maar omdat ze wisten dat ze in het begin van deze zaak wat tacteloos te werk waren gegaan, wilde de leiding van het Duitse Literatuurarchief zich in deze cruciale fase gedeisd houden en niet te hoog van de toren blazen. Plinner beperkte zich dus (zoals hem naar zijn zeggen was opgedragen) tot de opmerking dat de nalatenschap van Max Brod zo veel materiaal omvatte dat die nog nooit volledig was geïnventariseerd. ‘Ik geloof dat niemand momenteel precies weet wat er allemaal is,’ zei hij.

Binnen een uur schorste rechter Rubinstein de zitting. Hij trok zich met zijn twee ambtgenoten terug om te beraadslagen. Eva en haar vrienden ijsbeerden ongedurig door de hal. ‘Wanneer komt de uitspraak?’ vroeg iemand. Waarop een van Zohars assistenten de uitleg citeerde van de middeleeuwse bijbelgeleerde Rasji bij Exodus 13:14

(‘Wanneer het geschieden zal, dat uw zoon u morgen zal vragen...’): ‘Er is een morgen dat morgen betekent, zei Rasji, en er is een morgen dat in het hiernamaals betekent.’

Eva, nooit geplaagd door een overmaat aan respect, dacht dat Eli Zohar verkouden was. ‘Hij was niet in topvorm,’ zei ze. Maar ze leek ook duidelijk te willen maken dat ze wel bestand was tegen de druk, dat ze voor heter vuren had gestaan. Ze liep naar buiten, naar de voetbrug die het gerechtsgebouw verbindt met een protserig winkelcentrum aan de overkant van de straat, en zei: ‘Ik blijf hopen, tegen de klippen op. Mijn naam is niet voor niets Hoffe.’

En terwijl ze wegliep, moest ik denken aan Kafka’s omkering van de oude Latijnse wijsheid *dum spiro spero*, ‘zolang er leven is, is er hoop’. In zijn biografie van Kafka schrijft Max Brod over een gesprek waarin zijn vriend opperde dat mensen niets anders zijn dan nihilistische gedachten in het hoofd van God. ‘Is er dan nog wel enige hoop?’ vroeg Brod. ‘Veel hoop,’ antwoordde Kafka, ‘oneindig veel hoop – alleen niet voor ons.’ En terwijl de tengere gestalte van Eva in de verte verdween, vroeg ik me af of Kafka – met zijn ‘passie om zichzelf onbeduidend te maken’, zoals de Duitstalige joodse schrijver Elias Canetti het noemde – zou huiveren bij de bezitsdrang die deze rechtszaak heeft blootgelegd. Zou hij ons erop wijzen dat we niet alleen in de greep kunnen raken van wat we bezitten, maar nog veel meer in de greep van wat we niet bezitten?